

FLEISZ JÁNOS

NAGYVÁRAD URBANIZÁCIÓJÁNAK JELLEGZETESSÉGEI A SZÁZADELŐN (1900–1914)

Nagyvárad a Sebes-Körös partján két egymástól eltérő jellegű tájegység, az alföld és a hegység találkozási határmezsgyéjén jött létre. Történelme rendkívül hányatott volt, többször is csaknem teljesen elpusztult. Több virágzó korszakot is átélt, amikor – mint a Partium fővárosa – kiemelkedő helyet vívott ki magának az ország városai között.

A modern város kialakulásának fontos eseménye: 1850-ben felső utasításra egyesítették a közigazgatásilag különálló négy várost – Várad-Újvárost, Várad-Olaszit, Várad-Váralját és Várad-Velencét – Nagyvárad néven.

A dualista államszervezet kialakítása lényegesen befolyásolta a magyarországi városok fejlődési lehetőségeit és a folyamatok dinamikáját. Nagyvárad fejlődése szempontjából a kiegyezés kora kedvező feltételeket teremtett. Ezt az időszakot tekinthetjük Nagyvárad „boldog békekorának” és az alkotások korának. A város tevékeny részese volt az egész régió felzárkózási folyamatának és ekkor lépett át a protoindusztériális stádiumból az ipari szakaszba.

A múlt század közepe felé még kisvárosi jellegű, földszintes házak soraiból álló, közigazgatási és gazdasági szempontból elmaradt Nagyvárad gyors iramban és hatalmas alkotni vágyó erővel fejlődött, s rövidesen az ország egyik legszebb, viszonylag korszerű gazdasági és kulturális központjává vált. Századunk elején a város életében bekövetkezett a prosperitás és a dinamikus fejlődés szakasza. A meginduló konjunktúra kiteljesedése lehetővé tette a városfejlesztő és városépítő erők teljes kibontakozását.

Nagyvárad a késő dualizmus kori Magyarország városhálózatában sajátos helyet foglalt el. Ez egyaránt megmutatkozott a gazdaság, társadalom és a kultúra területén. Ugyanakkor a többi nagyobb városban tapasztalható általános tendenciákhoz képest több hasonlóságot, illetve eltérést mutatott.

NÉPESSÉGI FOLYAMATOK ÉS MODERNIZÁCIÓ A SZÁZADELŐN. DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK

Nagyvárad a dualizmus korában végig az ország nagyvárosai közé tartozott. Az urbanizációs folyamat országosan is figyelemre méltó eredményeket ért el, s a városfejlődés Budapest központúsága mellett is a vidéki nagyobb városok számottevő növekedést tudtak felmutatni.

Nagyvárad népességének növekedési üteme az 1869–1910 közötti időszakban országosan az egyik legmagasabb. Így, ha az 1910-ben több mint 50 000 lakossal rendelkező városokat vesszük figyelembe, akkor a következő sorrendet kapjuk:

A nagyvárosok lakosságának növekedési aránya 1869–1910

	Város	1869	1910	Növekedés 1869–1910	Növekedési arány
1.	Miskolc	21 535	51 459	29 924	2,38
2.	Kolozsvár	26 638	60 808	34 170	2,28
3.	Temesvár	32 223	72 555	40 332	2,25
4.	Nagyvárad	28 698	64 169	35 471	2,24
5.	Debrecen	46 111	92 729	46 618	2,01
6.	Arad	32 725	63 166	30 441	1,93

Hangsúlyozzuk, hogy a fenti sorrend az országos szintet veszi tekintetbe Budapest nélkül, és csak a növekedés irányának köszönhető, hogy első látásra az adatokat egy országrész növekedési arányszámainak véljük. Érdekes, de egyben ismert jellegzetessége ez városfejlődésünknek.

Nagyvárad népességszámának leggyorsabb emelkedése a századelőn ment végbe, amikor mindössze tíz év alatt a gyarapodás 17 151 fő, amely az összes növekedés csaknem fele.

A lakosság száma tekintetében Nagyvárad 1910-ben elmaradt ugyan Debrecentől, viszont megelőzte a korábban előtte álló Aradot, Kolozsvárral szemben pedig megtartotta előnyét.

A népesség kiugró szaporodása főleg a belső mobilitással hozható kapcsolatba, mivel a természetes szaporulat évente mindössze 2,7 ezrelék volt. Nagyvárad vonzereje igen nagy volt: a lakosság alig több mint egyharmada (36,7%) volt csak helybeli születésű. A bevándorlók többsége (31,3%) más megyéből és közel ugyanannyi (29,8%) Bihar vármegyéből özönlött be a városba.

Az elvándorlás is számottevő, azonban a mérleg erősen pozitív, és ebből a szempontból a közelebbi városok közül csak az iparosodottabb Temesvár tartott előrébb.²

Népsűrűség szempontjából Nagyváradot csak Budapest előzte meg. Várad nem tartozott soha a nagy kiterjedésű alföldi „agrárvárosok” közé, 1869-ben a területe csak 8305 katasztrális hold (kb. 48 km²) és ebben lényeges változás 1914-ig nem is történik. Mivel a város területe nem nőtt, így a beépítés intenzív jellegű volt. Ez egyértelműen az urbanizálódás egyik fokmérője.

A század eleji Nagyvárad lakosságának nemzetiségi összetételét tekintve feltűnik, hogy döntően magyar többségű város volt.

Nagyvárad lakosságának anyanyelv szerinti megoszlása 1900–1910³

Népesség	1900	%	1910	%	Növekedés, fő
Magyar	44 750	89,2	58 421	91,0	13 671
Román	3 335	6,7	3 604	5,6	269
Német	1 404	2,8	1 416	2,2	12
Egyéb	688	1,3	728	1,2	40
Összesen	50 177	100,0	64 169	100,0	13 992

A magyarok aránya kiemelkedően magas az országos 72%-hoz viszonyítva, ehhez azonban hozzájárult az is, hogy a nagy létszámú váradai zsidóság magyar anyanyelvűnek vallotta magát. A többi nemzetiség számaránya a 9%-ot nem érte el. A románok száma lassan ugyan, de állandóan emelkedett a megyéből való beáramlással. A németek száma lényegében stagnált. A többi nemzetiség aránya csekély, együtt is a város lakosságának kevesebb, mint egy százalékát alkották.

Árnyaltabb képet kapunk, ha az anyanyelv szerinti összetételt egybevetjük a vallás szerintivel. A lakosság nagy többsége öt felekezet között oszlott meg. A százalékos arányban csak kisebb eltolódás tapasztalható, amelyből a legfontosabb a reformátusok térnyerése és a görög katolikusok és izraeliták enyhe visszaszorulása. A római katolikus továbbra is a legnagyobb lélekszámú egyház maradt (30,9%), de a református 1910-ben nagyon megközelíti (30,6%). Az izraelita vallás a harmadik legnépesebb volt a városban (23,6%). Jelentős volt még az ortodox egyház (7,2%) és a gö-

rög katolikus egyház híveinek száma (5,3%)⁴. A felekezetek között válaszfalak álltak, de ezek nem voltak kikezdehetetlenek.

A lakosság foglalkozási szerkezetét vizsgálva szembetűnik az agrárnépesség alacsony aránya (1910-ben 5,2%). Az ipar (35,7%), a kereskedelem (11,1%) és a közlekedés (6,1%) esetében a helyi értékek a törvényhatósági városok országos átlagához közeleiek. A házciselédek magasabb aránya (11,3%) a hagyományos struktúrák megmaradását, valamint a polgárság egy részének anyagi jólétét mutatja. Kiemelkedik még a véderő más városokhoz képest magasabb aránya (10%), amely abból eredt, hogy a település a

császári és királyi állomásparancsnokság központja, valamint a 17. és 33. cs. és kir. gyalogezred, a 37. gyalogezred tartalékosztálya, a 7. Vilmos huszárezred és a 19. tüzérezred állomáshelye volt.⁵

Összességében a századelőn a korszerű tevékenységekből élő csoportok képezték a helyi társadalom zömét. Bihar vármegye székhelye társadalmi összetétel szempontjából kedvezőbb képet mutatott a törvényhatósági városok átlagértékeihez képest.

A Körös-parti város esetében nyilvánvaló a gazdaság urbanizációs szerepe. A gazdasági növekedés ellenére Nagyvárád nem vált nagyipari központtá, igyekezett azonban lépést tartani Temesvárral és Araddal, Kolozsvárt pedig megelőzte. Századunk első évtizedében az iparosodás üteme országosan 80% volt, ez Nagyvárádon elérte a 88,5%-ot.

Az 1908-as adatok egyértelműen kimutatják az előrelépést. A városban 3193 iparvállalat tevékenykedett, ebből a gyárak (20-nál több alkalmazottal) száma 49 volt. Mindössze nyolc iparvállalat volt, amely száznál több munkást foglalkoztatott. Ezeket a korabeli szakirodalom a nagyvállalatok közé sorolta.⁶ A kis- és közepes ipar dominanciája szolid városi identitást kölcsönzött Nagyvárádnak.

Országos szinten csak egy nagynak számító gyár volt a városban, a Moskovits Farkas és Társa cipő- és csizmagyár, amelynek 461 alkalmazottja volt.⁷

Az iparosodás tehát nyomon követhető, de nem számítható a legfőbb városfejlesztő tényezők közé. Az első világháború előestéjén a város iparára jellemző volt a változatosság, mivel a legtöbb ágazat képviselve volt. Elsősorban a kevésbé látványos iparágak domináltak: ruházati és cipőipar, élelmiszer- és építőipar stb.

Az urbanizáció egyik meghatározó tényezője a kereskedelem volt. Ezt a kedvező földrajzi fekvés, a lakosság szorgalma és hozzáértése mozdította elő. A kereskedelmi funkció Nagyvárád esetében kimagasló helyet töltött be, mivel a századelőn az ország egyik legfontosabb kereskedelmi központja volt. A nagyváradi piac egyike volt a legélénkebbeknek, és 1908-ban itt volt az ország egyik legnagyobb állatvására.

2. kép. A görög katolikus püspöki palota

A kereskedelemről élő keresők száma 1900-ban 2382 volt, amellyel Budapest (46 731), Pozsony (2883) és Zágráb (2564) után a város a negyedik helyet foglalta el az országban.*

A felzárkózás előnyeit élvező váradi kereskedelem a fővárosi szintet is megközelítő eredményeket mutatott fel, és a kereskedések, illetve üzletek hozzájárultak a város sajátos arculatának kialakulásához.

A pénzügyi funkció is kiemelkedő volt. Századunk elején a modern pénzügyi rendszer a tőke szükségleteihez igazodott, és nagy mértékben hozzájárult a gyors ütemű gazdasági növekedéshez.

Míg az iparban és a kereskedelemben a zsidó származású nagypolgárság dominált, addig a hitelélet terén a zsidó és a magyar tőke általában közös vállalkozásokban vett részt.

1908-ban Nagyváradon 16 pénzügyi létezés (9 bank és 7 takarékpénztár), amelyek vagyona 71 543 575 korona, míg nyeresége 1 643 047 korona volt.⁹

A pénzügyi létesítmények száma tekintetében Nagyvárad 1908-ban negyedik az országban Budapest, Zágráb és Temesvár után. Ami a részvénytőkét illeti, ebben a Nagyvárad Központi Takarékpénztár országosan a vidéki ötödik volt.

Az összes vagyon tekintetében Nagyvárad elmaradt ugyan Aradtól vagy Temesvártól, de például Kolozsvár és Szatmárnémeti még együttesen is alig érte utol.¹⁰

A vasúti közlekedésbe való bekapcsolódás szintén ösztönzőleg hatott a város urbanizációjára. Nagyvárad a századelőn már jelentős vasúti csomópont (a nagyvasutak hét irányban ágaztak el itt), valamint vasúti üzletvezetőségi központ volt. A személyforgalom tekintetében 1908-ban (1 107 964 utas) mindössze Budapest és Pozsony előzte meg. Az áruforgalom messze meghaladta a törvényhatósági jogú városok átlagát, mivel az évi forgalom 2 443 240 métermázsa teheráru volt.¹¹

Nagyváradon a városi közigazgatás is jelentős szerepet vállalt a városfejlődés előmozdításában. Az 1870. évi XLI. tc. 88. paragrafusa alapján a város megkapta a törvényhatósági jogot, közigazgatási rendszere pedig 1872-ben alakult át, amikor létrejöttek a helyi közigazgatási szervek. A legfőbb szerv a 124 tagból álló képviselő-testület volt (62 közülük választott, 62 pedig virilista, azaz a legnagyobb adót fizetők), amelynek elnöke a polgármester volt. A századelőn a város 14. polgármestere, Rimler Károly (1902–1919) különösen nagy érdemeket szerzett a település korszerűsítésében és felvirágoztatásában. Idejében a város vagyona állandóan és jelentősen gyarapodott.

Adózás szempontjából a városi jogokból és javadalmakból a legkiemelkedőbb bevételek – Temesvár és Budapest után – Nagyváradon voltak, míg összességében Nagyvárad 177 747 koronás adóbevétele országosan a harmadik helyen volt Budapest és Kolozsvár után, amely élénk forgalomról és előnyös összetételről tanúskodik.¹²

A város jogi szerepköre is kiemelkedő. Századunk elején királyi ítélőtábla és törvényszék, városi és vidéki járásbíróság, királyi főügyészség, ügyészség és ügyvédi kamara székhelye volt.

Nagyvárad egyike volt az ország legjelentősebb egyházi központjainak is. Római katolikus püspökség és káptalan, görög katolikus püspökség, református esperesi kerület, ortodox esperesség, ortodox és neológ izraelita hitközség, baptista egyházkerület, több szerzetesrend (premontrei, kapucinus, Orsolya, ferences stb.) székhelye volt itt.

Gazdasági, társadalmi és kulturális életére a vallási intézmények nagy hatással voltak. A város haladását egyaránt köszönhette a városi vezetés hozzáértésének, szorgalmas polgárainak, valamint az itteni haladó szellemnek.

AZ URBANIZÁCIÓ SAJÁTOSSÁGAI

Nagyvárad a kiegyezés idején az általános fejlettségi mutatók és a lakosság lélekszáma alapján még csak az ország legnagyobb középvárosa. A 19. század végén és főleg a 20. század elején vált nagyvárossá. Városfejlődését elemezve megállapíthatjuk, hogy jellegzetességeiben eltért a történeti Erdélyben létrejött sajátos típustól, és inkább az alföldi városokra jellemző folyamatokba illeszkedett bele, anélkül hogy valaha is a mezővárosi fejlődés útjára lépjen.

A 19. századra jellemző volt a súlypont áttevődése az ország központi részére, az alföldi térségre. Az Alföld dinamikus városodása a helyi energiákat felszabadította, a hatótényezőket sokrétűvé tette.

Nagyvárad – régi püspöki város – az úgynevezett „vásáröbven” feküdt, s az ott ható városfejlesztő erők emelték az ország legjelentősebb kereskedő- és iparvárosainak sorába, akárcsak Aradot, Temesvárt, Miskolcot és kisebb mértékben Szatmárnémetit.

A századelőn Nagyváradot a dualizmus kori urbanizáció második – eredményekben leggazdagabb – hulláma érte el. A viharos urbanizáció hatására ekkor jön létre a korszerű, a polgárosodásban országosan is élen járó város. Már a kortársak is felismerték ennek a másfél évtizednek a rendkívüli jelentőségét a város életében: „Tizenöt év minden hétköznapján ez a város munkára ébredt, dolgozott, forrongott. (...) Az elmúlt tizenöt év alatt dőlt el a mi sorsunk, s a város történetében fontosabbak voltak az évek, mint bármelyik híres történelmi korszakban, ideértve László király korát és a nagyváradi békekötést is. Falu voltunk és Város lettünk. Hosszú út volt ez; romantikától a kapitalizmusig.”¹³

Nagyvárad az ország egyik legnagyobb vármegyéjének volt a fővárosa, így vonzáskörzete sem volt elhanyagolható. Nyugati értelemben is vidéki nagyvárosnak számított, sokrétű központi szerepköre ellenére sem tudott a Tisza bal partján levő terület regionális központjává válni. E szerepkör betöltésére Nagyvárad mellett egyaránt törekedett Debrecen és Arad is, sőt kisebb mértékben befolyást gyakorolt erre a területre Temesvár és Szatmárnémeti is. Emiatt e térségben teljes értékű regionális központ nem alakult ki, a szóban forgó városok kénytelenek osztozni e téren és beérni a részleges regionális központ szereppel.

Ha a városiasodási folyamat tárgyi megtestesülését követjük, megállapíthatjuk, hogy a dualizmus előttről Várad kevés lakóházat örökölt (1869-ben 2778-at). Mivel – mint említettük – a város területe az egész időszakban változatlan maradt, így beépítettsége egészében véve is intenzív volt.

1900-ban a lakóházak száma 3619-re emelkedett, de az igazi gyarapodás ezután következett, s 1910-ben elérte az 5365-öt. Tehát mindössze tíz év alatt a növekedés 1746, és ez például Aradon csak 759, míg Kolozsvárott 405!¹⁴

Az épületállomány összetétele viszonylag kedvező volt, hiszen az 5365 lakóházból 3254 (60,6%) kőből vagy téglából készült, és még 1404 (26,1%) kő- vagy téglalapallyal vályogból. A tetőzet szerinti adatok is elég kedvezőek. Így 3339 (62,2%) lakóház rendelkezett cserép- vagy bádogtetővel, 1880 (35,0%) zsindely- vagy deszkatetővel és mindössze 146 (2,7%) nád- vagy zsúptetővel.¹⁵

Közvetlenül a világháború előtt, 1913-ban a lakóházak száma 6129 volt. Ebből kitűnik, hogy a századforduló nagyszabású városépítési hulláma idején épült fel Nagyvárád akkori lakásállománynak mintegy 41%-a.

A történeti városmag átépítése során megváltozott a városszerkezet, valamint részben a térrendszerszer funkciója is. A századelőn a Szent László tér, amelynek azelőtt is összetett funkciója volt, korszerű városközponttá alakult emeletes bérházakkal. Két legjelesebb épülete, az 1904. január 10-én ünnepélyesen megnyitott és a velencei Ca d'Orora emlékeztető Városháza, valamint a Sas-palota az ország egyik legszebb és legnagyobb szecessziós épülete, amelyben szálloda, passzázs és a Vigadó kapott helyet. Hasonlóan sokrétű funkciót látott el a hídon túl lévő Bémer tér. Ott alakult ki a város kávéházi és szállodanegyede, mivel ott kapott helyet a Royal, az EMKE, a Pannonia és az Elite szálló és kávéház. A teret a Szigligeti Színház épülete, a váradi eklektikus építészet egyik gyöngyszeme zárja le.

A Nagypiac tér volt Nagyvárád kereskedelmi központja, ott volt az ország egyik legnagyobb piaca, a Kereskedelmi Csarnok és Andrányi Károly és fia 11 000 m²-es nagyáruháza és raktára.

A Széchenyi tér a megyei közigazgatás és igazságszolgáltatás központja volt. Itt volt elhelyezve a Vármegyeháza, az Igazságügyi palota, az Ügyvédi Kamara és az Osztrák–Magyar Bank nagyváradi fiókja. Az Ezredévi emléktér a Körös partja mellett terült el, és a váradiak akkori kedvenc sétálóhelye, „Corsó”-ja volt.

Mindezen változások következtében a 20. század elejére a város központi szerepköre kiegészült, és a felzárkózási idő végére a nyugati várostípus jellemzőinek többségével rendelkezett. Ezek közül a mezőgazdasági népesség csekély aránya, a városi jellegű foglalkozási ágak kiegyensúlyozott szerkezete és a népességszámhoz képest magasabb szintű városi alapfunkciók jelenléte egyértelműen kimutatható.

Thirring Gusztáv az 1869–1910-es időszakra vonatkozóan a városokat növekedésük típusa szerint osztályozta. Nagyvárád a legmagasabb hierarchikus szintbe, a dinamikus csoportba lett beosztva Budapest mellett másik hét nagyváros társaságában, ezek: Kassa, Temesvár, Pécs, Győr, Kolozsvár, Miskolc, Fiume.

A századelő Nagyvárádon is a korszerű infrastruktúra kiépítésének és kiteljesítésének az időszaka. Ebben a periódusban érnek be és fejtik ki hatásukat az előző évtizedekben felgyűlt helyzeti energiák. A hatalmas, szinte robbanásszerű urbanizációs folyamat átértékelte a város addig betöltött szerepét. A civilizáció intézményesülése, az infrastruktúra kiépítése volt az időszak egyik legfőbb vívmánya.

Általában a városi civilizáció legfőbb fokmérőjének a közművesítés mértékét szokták tekinteni. Nehéz azonban fontossági sorrendet megállapítani az úthálózat korszerűsítése, a vízszabályozás, vízellátás, csatornázás, köztisztaság, közvilágítás stb. között.

A város haladásának egyik fontos szakaszát a vízszabályozás, az árvízvédelem és a partok kiépítése jelentette. A Sebes-Körös 19. századi pusztító árvizei, a Pece és a Páris patak alkalmi kiáradásai régóta napirenden tartották az árvízvédelmet. A vízszabályozással és árvízvédelemmel foglalkozó Sebes-Körös Társulat székhelye is Nagyvárádon volt, majd 1899-től a földművelésügyi minisztérium állította fel Nagyvárádon a XVI. kultúrmérnöki hivatalt.

A századfordulótól a vízszabályozási munkálatok egyben fontos városrendezési kérdéseket is megoldottak. A Körös partjaira beépített háztelkek néztek, ezért a gátak teljes megerősítésén kívül a partok felszabadítása és a körforgalomnak való átadása is napirendre került. A Pece patak szabályozása fontos volt városrendezési szempontból is. A századelőn a régi meder helyén már egy csatorna volt, amely a városi esővízcsatornák hozama egy részének felvételére is szolgált. A meder he-

3. kép. Az ügyvédi kamara épülete képeslapon

lyén utcákat nyitottak és építkeztek. Az árapasztó csatorna 150 000 koronába, a 2110 méter hosszú boltozott csatorna pedig 172 000 koronába került.¹⁶

A Páris patakot is csatornázták. A meder helyén itt is beépítésre alkalmas telkek jöttek létre, s utcákat nyithattak. A zárt csatorna egyike volt a legnagyobbaknak az országban, magassága mintegy 3,3 méter volt, s rajta 26 m³ víz folyhatott le. Építése 272 000 koronába került.¹⁷ A vízszabályozás tehát szorosan összefüggött a csatornázással és szennyvíztisztítással.

Nagyvárad általános csatornázási tervét a Walser-féle részvénytársaság 1897-ben készítette el. Az előmunkálatokért és felmérésekért 20 000 koronát, a megvalósításért kb. 1 000 000 koronát kell fizessen a város, amely hajlandó az áldozatra, mert a vízvezeték addigra már elkészült. A csatornázás elkülönítő rendszerben készült, 1908-ban a város 15,3 km hosszú csatornahálózata jellegében részleges és elválasztó volt.

1913-ig az általános csatornázás csak félig készült el. Az esővizek elvezetésére a Köröst, a Pece és Párizs patakot vették igénybe, míg a szennyvizet csatornahálózaton a Sebes-Körös mindkét partján egy-egy főgyűjtőcsatorna szedte össze a város utcáiból. A bal parti, Széles utca alatti főgyűjtő egy 80 méter hosszú vízbújtaton ment keresztül a jobb partra, ahol a szennyvizet a már egyesített főgyűjtő a Micske pusztára szállította. Ekkor már a szennyvíztisztító telep, az összes főcsatorna és a fontosabb utcák közcatornái mind készen voltak. Az 1913-ig elkészített szennyvízcsatornák hossza 41,4 km, míg az esővízcsatornáké 39,3 km volt.¹⁸ A korral haladó települések másik gondját a köztisztaság biztosítása jelentette.

1908-ban a házi szemet elhordása házi és vállalati szinten történt. Az utcatisztítás és a szemétfuvarozás házi kezelésben volt, a járdatisztításról pedig a ház- és telektulajdonosoknak kellett gondoskodniuk.

Nagyváradon a köztisztaságot 10 szeméthordó kocsi, 8 öntözőkocsi, 2 seprűgép, 15 kézikocsi, 5 utcaseprő, 8 öntöző alkalmazott és 18 pár ló szolgálta. A város kiadása utcatisztításra 35 266 korona, locsolásra pedig 19 562 korona volt.¹⁹

Az utcai, valamint a házi szemetet a városon kívül fekvő szemetgyűjtő helyre hordták össze, ahol szétterítették és földréteggel betakarták.²⁰

A vízellátás kérdése – fontossága miatt – már a 19. század elején előtérbe került. A polgári civilizáció térhódításával megnövekedett a vízhasználat, s ez égetővé tette a vízvezeték létrehozását.

A váradi vízművet a Walser-féle budapesti Szivattyú és Gépgyár készítette el és 1895. január 1-jén helyezték üzembe. A város gyors fejlődése miatt a vízművet rövidesen bővíteni kellett. A századelőn három, egyenként 48 lóerős gőzgéppel működött.

Az új vízműtelepet ugyancsak a Körös jobb partján helyezték el, s három, egyenként 50 lóerős elektromos motorra szerelt szivattyú nyomta át a vizet a Körös bal partjára, ahonnan a főcsövet a város központjáig vezették, ezáltal a vizet közvetlenül a hálózatba juttatta. A régi vízműtelep közelében egy kisegítőtelepet állítottak fel két 30 lóerős szivattyúval. 1908-ban a fővezeték hossza 90 km, az elosztó csőhálózaté 21 km volt. A vízvezetékhez 3550 ház volt kapcsolva. A váradi vízmű szállítóképessége 3 000 000 m³ volt évente, amellyel Budapest és Kolozsvár után a harmadik helyen állt.²¹

1912 végén a vízvezeték-hálózat hossza 90 823 m, a házakban pedig 16 451 vízcsap volt elhelyezve. Ezenkívül az utcákon 408 tűzcsap, 77 közkút és 219 locsolókút volt. A vízfogyasztás 1912-ben elérte az évi 4 226 126 m³-t, ami naponta 11 578 m³-t és fejenként 165 liter fogyasztást jelent.²²

Ezeknek az infrastrukturális létesítményeknek a megvalósítása kiegészült egy korszerű egészségügyi intézményrendszer kialakításával.

Századunk elején ez a nagy hagyományokkal rendelkező egészségügyi hálózat korszerűsödik és változatosabbá válik.

1908-ban a város egészségügyében 57 orvos, 7 fogász, 12 önálló gyógyszerész, 23 gyógyszerészsegéd és 70 szülésznő tevékenykedett. 12 gyógyszerész és 4 fürdő szolgálta a betegeket.

A kórházak száma 8 volt, és e tekintetben Nagyvárad Budapest után Pozsonnyal holtversenyben a második az országban. Összehasonlításként például Kolozsváron és Temesváron hat-hat kórház volt, de például Debrecen (3), Arad (3) és Marosvásárhely (2) együtt rendelkezett 8 kórházzal. A kórházi ágyak száma 1056 volt, amellyel Nagyvárad Budapest, Pozsony és Kolozsvár mögött a negyedik, de például Arad, Marosvásárhely, Segesvár és Brassó együtt rendelkezett 1061 kórházi ágygal.

A kórházi orvosok száma tekintetében (57) is előkelő helyet foglalt el a város, mindössze a két egyetemi központhoz, Budapesthez és Kolozsvárhoz képest volt lényegesebb a lemaradás. A betegforgalom is magas volt, 1908-ban 12 072 beteg fordult meg a város kórházaiban, közülük 567-en haltak meg.²³ 1913-ban a kórházi ágyak száma 1157-re emelkedett, az előző évben pedig átadták a kétemeletes nagyvárosias tudószanatóriumot.²⁴

Bár a mentők tevékenységüket Nagyváradon már 1904. október 15-én megkezdték, mivel külön társaság nem létezett, az 1908-as kimutatás ezt nem tünteti fel. A mentőszolgálatot erre a célra betanított tűzoltók látták el. 1912-ben két mentőkocsi és egy betegszállító kocsi állott a város rendelkezésére. Betegszállítás 701 esetben történt.²⁵

A város haladásának egyik legsokatmondóbb jele az utcák korszerűsítése és burkolása volt. A rendszeres kövezés 1880 után indult meg, majd igazán élénk korszerűsítésre a múlt század utolsó éveiben került sor. 1898-ban a járdákról és a burkolatokról szabályrendeletet adtak ki, amely szerint a burkolat árának 2/3 részét a város, 1/3 részét pedig az ott lakók tartoztak kifizetni.²⁶ Századunk elején újabb lendületet vett az utcák kövezése és aszfaltozása. 1905-ben részletes kimutatás készült a Nagyvárad területén 1894 óta újonnan burkolt utcákról és a burkolás fajtájáról. A kimutatás 33 utcát sorol fel, amelyből hét kavicsolt, a legtöbb Körös-köves.²⁷ Időközben az utcahálózat is kibővült, s századunk első éveiben 168 utcát tartottak nyilván. A haladást jól illusztrálja Nagyvárad város utcáinak kikövezési térképe, amely 1905-ben készült. Ebből megtudhatjuk, hogy aszfaltos volt a Fő utca az állomástól a Bémer térig és a Szent János utca a Szigligeti utcáig. Ez kapcsolatba hozható a városban lefektetett csatornákkal. Az utcák nagy része Körös-kő, illetve gránitkövezésű

volt. 1908-ban Nagyváradon 120 burkolt utca volt, s ugyanennyi rendelkezett járdaburkolattal. A burkolt utcák területe 433 755 m²-t, míg a járdák területe 204 073 m²-t tett ki. Fásított utca 12 volt 7 km hosszúságban, 1068 fával.²⁸

A modern városrendezés is a század elején lendült fel. A tanács utasítására 1911-ben elkezdték a város szabályozási (rendezési) térképének összeállítását, igazodva a már meglévő objektumokhoz. 1913-ban a város közútjainak hossza 63 353 m volt és ebből 32 763 m – 51,7% – volt kiépítve. Az 1 011 263 m² közterületből 723 672 m²-t (71,56%) beburkoltak. A burkolások majdnem kétharmadát a Körös-kő tette ki és alig hétszázaléknyit az aszfaltozott út. A járdák jelentős részét aszfalttal, illetve gőzúthengerrel készült makadámburkolattal látták el.²⁹ Az urbanizáció látványos menete arra készítette a város vezetőségét, hogy pályázatot írjon ki az általános városrendezési terv elkészítésére.

Nőtt a jelentősége a helyi közlekedésnek is. A gőzüzemű vasút már 1882-ben közlekedett, viszont az igazi városi tömegközlekedés 1906 áprilisától kezdődik, ekkor indult meg – viszonylag későn – a villamosközlekedés, amelyet kezdetben a Siemens–Schukert cégtől vásárolt 14 villamoskocsi biztosított. A vonalakat rövidesen bővíteni kellett, a forgalom pedig gyorsan növekedett. 1912-ben a magyar városok közül (Budapest után) már Váradon volt a leghosszabb a villamosvonal – 29,39 km. Ebből a személyi forgalmat 15,82 km, a teherforgalmat 13,57 km szolgálta. A szállított személyek száma 4 294 544 volt. A járműállomány is tekintélyes, összesen 431 darabból állt, amelyből villamos motorkocsi 22, pótkocsi pedig 7. A szakaszjegy ára 10 fillér, a vonaljegyé pedig 20 fillér.³⁰

Az első váradi automobilt 1900. november 11-én mutatták be és díszkörüzése idején Ady Endre is ott ült a kezdetleges alkotmányban. 1911-ben már 18 gépkocsi volt forgalomban a városban, és emiatt kérték, hogy a járművezetői vizsgát helyben is letehessék.³¹ A gépkocsik mellett a közlekedést még 18 kétfogatú bérkocsi biztosította.³²

Nagyvárad korán vált a repülés egyik központjává. Első alkalommal 1910. augusztus 9-én Landerdorfer-Lányi Antal a Bóné-kúti síkságon kétfedeles sárkánygépével kb. öt méter magasra emelkedett, és mintegy 30 métert repült. 1912-ben pedig megtörtént a harmadik és egyben az addigi legnagyobb magyarországi repülés, amikor Lányi a Debrecen–Nagyvárad közötti repülésével új rekordot állított fel.³³

A közlekedés korszerűsödése mellett rendkívüli jelentőséggel bírt a közvilágítás modernizálása. 1873-tól gázvilágítást használtak a városban, amely hasznos volt, de a 30 éves szerződés miatt sokáig késleltette a villanyvilágításra való áttérést. Nagyváradon a Villamosmű ünnepélyes átvételére – Temesvár után majdnem húsz évvel – 1904. január 10-én került sor. A villanyvilágítás rövidesen merész fellendülést mutat. A Villamosmű 1904-ben 14 500 db izzólámpával és 660 fogyasztóval indult. A gépi berendezés akkor két 450 lóerős gőzgépgenerátorból és egy 300 lóerős gépből állt. A legnagyobb esti terhelés 470 kW volt.³⁴ Nagyvárad rövid időn belül felzárkózott ezen a téren is az országos élvonalba. Így 1908-ban a villanyáram-fogyasztás tekintetében Budapest mögött a második pozíciót foglalta el, míg a hálózat hossza szempontjából 1 417 363 méterrel még Budapestet is megelőzte(!). A villannyal megvilágított utcák száma 178, a lámpák száma közterületeken 1906, míg a magánlakásokban 41 944.³⁵

A haladás nagy iramban folytatódott és 1912. december 31-én már 56 454 izzólámpa, valamint 4285 fogyasztó volt bekapcsolva. A géppark kiegészült két 900 lóerős gőzgépgenerátorral és egy 2300 lóerős gőzturbinával. A legnagyobb esti terhelés 1800 kW-ra nőtt.

A Villamosmű a város közvilágítását, a városi középületek és iskolák világítását, továbbá a Vízműtelepet és a városi Jéggyárat díjmentesen látta el, azonkívül tetemes összegeket utalt a város pénztárába.³⁶ A Villamosmű újabb kibővítését 1913-ban határozták el, amelyre 1915-ben sor is került.

A többi civilizációs vívmány közül talán a telefon térhódítása a leglátványosabb. A nagyváradi telefonközpontot Róth János állította fel 1888. április 1-jén 18 előfizetővel. Állami kezelésbe 1899.

4. kép. Nagyvárad címere a századelőn

január 1-jén vették, akkor 300 előfizetője volt, s ezzel országosan a hatodik helyen állt.

1900. január 1-jétől kiépült Váradon is a távolsági összeköttetés, és összesen 48 várossal lehetett beszélni.³⁷ 1908-ban Nagyvárad 1010 előfizetővel országosan a negyedik volt Budapest, Pozsony és Temesvár mögött. A városban 7 nyilvános telefon működött. Lényegesen megnőtt a beszélgetések száma is: 15 357 belöldi, 883 külföldi hívást jegyeztek fel.³⁸

Nagyvárad látványos urbanizációs sikere szorosan összefüggött a helyi polgárság gazdasági-társadalmi szerepével. A polgárosodás gyors előrehaladása helyi szinten is a civil társadalom kialakulásához vezetett. Nagyvárad társadalma sokféle egység és különbözőség együttese volt, ez adta a sajátosságát.

A városi polgári elit, tevékenyen részt vett a város irányításában, többszörösen rétegzett volt. A legnépesebb csoportot a nagykereskedők, a gyártulajdonosok, az értelmiség (főleg az ügyvédek) alkották, de megtalálhatók a bankárok, vállalkozók és iparosok is.

A városvezetésben helyet foglaló társadalmi rétegek képviselőinek munkáját magasan képzett hivatalnoki szakapparátus segítette. Ez is hozzájárult a gyors ütemű urbanizációs program megvalósításához.

A magyar polgárság a birtokolt tőke szempontjából szépen fejlődött, ennek ellenére sem tudta azonban meghaladni a zsidóságot. Váradon a nagypolgárság részben a magyarságba beolvadó zsidó polgárságból alakult ki. A váradai társadalmi piramis csúcsa elég szűk volt, jóval szélesebb réteget alkotott a középosztály, amely a helyi társadalom gerincét képezte. A kispolgárság létszáma megközelítette a munkásságét. Létüket kisipari, kiskereskedelmi egzisztenciára, esetleg jól fizető bér munkára alapozták. Nagyváradon is jellegzetes életkereteket, életstílust alakítottak ki. Jelentős rétegek kerültek a polgárosodás peremére, így például a napszámosok és házicselések.

A munkások száma megnőtt, nagy részüket azonban a polgárosodás alig érintette.

A társas élet egyik korabeli alapsejtje Nagyváradon is az egyesület volt. Hamar elterjedtek, majd később nagyon elszaporodtak. Így 1904-ben 72 egyesület működött a városban, ami azt jelenti, hogy kb. minden 700 lakosra (a kiskorúakat is beleszámítva) jut egy egyesület. A legelterjedtebbek a jótékony egyletek (15), a társas egyletek (12) és iparos szakegyletek (11).³⁹ Ez a túlbujánzás leáll, s 1908-ban már csak 30 egyesület tevékenykedett a városban 10 187 taglétszámmal. Az egyesületenkénti átlagos taglétszám 340, míg a tagdíjfizetőké 293.⁴⁰

A modern civilizációs vívmányok meghonosodása Nagyváradon a város szellemi-kulturális központi szerepkörének elmélyülésével párhuzamosan haladt. Nagyvárad mint oktatási központ is nagy eredményeket szerzett a századelő időszakában. Lényegében a korabeli magyar iskolarendszer valamennyi fokozata képviselve volt a városban. A felső szintet a Jogakadémia és a Római Katolikus Papnevelő Intézet képezte. A középiskolák sorából a Premontrei Főgimnázium és az Állami Főreáliskola emelkedett ki, de működött még a városban két tanító-, két tanítónő- és egy óvónőképző. Az összesen 72 tanintézetben 14 755 tanuló, illetve hallgató tanult 486 tanító s tanár irányításával.⁴¹

A fejlett iskolahálózat nagy szellemi erőkoncentrációt sejtet. A helyi értelmiség soraiból jó néhány kreatív egyéniség tűnt fel, bár nem mindig hosszú időre, mert Várad szellemisége nem „szülte”, hanem befogadta, illetve a legtöbbször a főváros felé repítette a legtehetségesebbeket.

A tudományos élet főleg megyei szintű egyesületekben bontakozott ki, megkísérelve helyettesíteni-pótolni az intézeteket, a hiányzó tudományegyetemet. A váradi tudományos élet legmarkánsabb személyisége Károly József Irén (1854–1929), aki két területen kapcsolódott be kora tudományos kutatásaiba, az elektromágneses hullámok és a röntgensugarak vizsgálatával. A kezdeményezésére megszervezett fizikai tanulmányversenyekkel olyan világhírű tudósok útnak indításában vállalt szerepet, mint Szilárd Leó és Teller Ede.

A helyi irodalmi élet országos jelentőségűvé 1908-ban válik, amikor Váradra érkezik Juhász Gyula. Abban az évben adták ki A Holnap antológiát, amely hét fiatal költő: Ady Endre, Babits Mihály, Balázs Béla, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Juhász Gyula és Miklós Jutka verseit tartalmazta Antal Sándor szerkesztésében. A Holnap Társaság alakuló ülését 1908 októberében tartották meg. A Holnap mozgalom megalapozta azt az áttörést, amelyet a Nyugat teljesített ki a magyar irodalomban.

A váradi újságírás minősége megközelítette a fővárosi szintet, de mennyiségi szempontból is kiemelkedő volt. 1900-ban 14, míg 1910-ben 16 sajtótermék jelent meg egyidejűleg. Időszakunkban főleg a napilapok jelentették a színvonalat. 1907-ben a városban 11 (!) napilap jelent meg, de az egész periódusban öt fontosabb lap dominált: Nagyvárad (1870), Szabadság (1874), Tiszántúl (1895), Nagyváradi Napló (1898), Nagyváradi Friss Újság (1902).

A kultúra ügyét a városban 1908-ban 12 könyvtár, múzeum s az 1900-ban átadott kőszínház stb. szolgálta.

Nagyvárad a késő dualizmus idején korszerű infrastruktúrával, közművekkel rendelkező modern várossá vált és magasabb városiasodási szinten állt, mint az ország városainak nagy többsége. Ha Nagyvárad fejlődési grafikonját kíséreljük megrajzolni, kitűnik, hogy sajátos utat járt be a 19. század második felében, illetve a 20. század elején. A hanyódások miatt kevés az örökölt infrastruktúrális elem és jellemző a kései elrugaszkodás, amelynek következménye a hasonló erőforrásokkal rendelkező városokhoz képest kialakult megkésettség. A második szakaszban meghatározó a nehézkes beindulás, amely azért megakadályozza a további lemaradást és megalapozza a későbbi kiugrást. A harmadik szakaszra jellemző a dinamikus, gyors fejlődés, ami elindít egy viharos urbanizációs folyamatot, amelynek hatására Nagyvárad nemcsak utoléri az őt közvetlenül megelőző városokat, de országos szinten is az élvonalba küzd fel magát. A csúcsidőszakot jelentő mintegy húsz évben (1893–1913) a város többet fejlődött, mint addig egy évszázad alatt. (Nagyvárad 1914-ig épült és a ma is létező 88 meghatározó épülete közül 53 – 60,2% – ebben a viszonylag rövid időszakban készült.)⁴²

A dualizmus időszakában a városi funkciók kiszélesedtek, ezen belül a századelőn pedig kiteljesedtek. Bár néhány szerepköre kiemelkedett, összességében Nagyvárad többfunkciójú város maradt. Így egyaránt jelentősek a kereskedelmi, pénzügyi-forgalmi, ipari, közigazgatási, adminisztratív, jogi, katonai, egészségügyi, oktatási, kulturális-nevelési funkciók. A város központi szerepkörének túlsúlyát a korszerű polgári jellegű városi funkciók koncentrálódása eredményezte. Nagyvárad a városiassági érték szempontjából 1715-ben a 41., míg 1828-ban a 19. helyet foglalta csak el.⁴³ Az összetett városfejlesztő tényezők igazából a 19. század végén éreztették hatásukat.

1900-ban Nagyvárad a lakosság száma szempontjából – Budapestet is számítva – a 11. helyet foglalta el, és így a nagyvárosok közé tartozott. A városi alapfunkciók mennyisége és sokfélesége, a funkciókat ellátó intézmények fokozata szerint Beluszky Pál a városnak minősített 245 települést 5 hierarchikus szintbe sorolta. Nagyváradot a városhierarchia legfelső szintjébe, a regionális központok közé sorolta. Az összesen 10 regionális központ azonban két értékcsoportba került. A teljes értékű regionális centrumok: Zágráb, Kolozsvár, Pozsony, Szeged és Kassa, míg a részleges regionális központok: Debrecen, Pécs, Temesvár, Nagyvárad és Arad.⁴⁴ A városi szerepkörök súlyának

menyiségi értékei alapján is ugyanaz a 10 település áll az élen, de a köztük kialakult rangsorban Nagyvárád még előkelőbb helyezést kapott: 1. Pozsony, 2. Zágráb, 3. Nagyvárád, 4. Temesvár, 5. Kolozsvár, 6. Debrecen, 7. Arad, 8. Szeged, 9. Kassa, 10. Pécs.⁴⁵

Nagyvárád törvényhatósági jogú központi szerepkörű város volt, intézményhálózatának fejlettsége viszont jóval kisebb pl. Kolozsvárnál vagy Szegedénél, de a kétszerese Marosvásárhely értékeinek.⁴⁶ A részleges regionális centrumok – Pécs kivételével – az Alföld és Erdély határövezetében egymáshoz közel jöttek létre. Regionális vonzáskörzeteik átfedik egymást, emiatt kisebbek a megszokottnál. Ennek egyik oka Nagyvárád várostörténeti fejlődésének menetében kereshető. Ez egyfajta lüktető modellt követ, hiszen a város virágzó korszakai váltakoztak a pusztulás időszakával. Ezek a gyakori visszaesési periódusok akadályozták meg Nagyvárádot abban, hogy teljes értékű regionális központtá váljon és egyben vonzási folyamatának időleges legyengülése a közelebbi városok felemelkedését vonta maga után. A helyi erőforrások nagysága folytán létrejövő nagyvárosok versengtek a regionális intézményekért, az országos városhálózatban betöltött nagyobb szerepért. A regionális centrumok feltételezett vonzáskörzeteinek lakosságszáma szerint Nagyvárád a 11. helyre került, s Aradot kivéve a többi nagyvároshoz képest lényegesen lemaradása.⁴⁷

A közvetlen vonzáskörzet tekintetében ez valóban így van, mivel lényegében a városra és Bihar vármegyére terjedt ki. Ha azonban a megosztott befolyási övezetet vesszük figyelembe, akkor ebbe beletartozott még Békés, Szilágy és Arad vármegye számottevő része. Ez összesen mintegy 17 000 km²-re és mintegy 800 000 lakosra terjedt ki. A századelőn csak annyi változás állt be, hogy Nagyvárád teljes vonzáskörzete, lakóinak száma megközelítette az 1 milliót, és ezzel Aradot megelőzve a 10. helyre jött fel.

Lényegében Nagyvárád a történelem során a képlékeny területű Partium fővárosa volt, azonban éppen a közeli nagyvárosok jelenléte és a terület észak–dél irányú viszonylag nagy kiterjedése akadályozta meg abban, hogy ezt teljes mértékben érvényesítse.

Századunk első évtizede Nagyvárád városfejlődésének legsikeresebb, eredményekben leggazdagabb szakasza. Ekkor Nagyvárád azon városok közé tartozott, amelyek tevékeny formálói voltak az országban végbement folyamatoknak. Az urbanizáció magas irama következtében Nagyvárád – Temesvárral és Araddal együtt – országosan is kiemelkedő növekedési pólust képezett. Ugyanakkor referenciavárossá is vált, hiszen a késő dualizmus kori magyarországi fejlődés Nagyvárád urbanizációjának és szerepének ismerete nélkül hiányos maradna, és az országos folyamatok teljes megértéséhez is nehezebben jutnánk el.

1910-ben Nagyvárád már sokkal előrébb tartott az urbanizáció folyamatában. Ez megjelenik a városok rangsorában elfoglalt helyében is.

A lakosság száma tekintetében tíz év alatt megelőzi az addig előtte álló Hódmezővásárhelyt és Aradot, és így, ha Budapestet és Zágrábot is beszámítjuk, akkor országosan a kilencedik helyre jött fel.

Megerősítve regionális centrum szerepét, a városok hierarchiájában is előrébb lépett. A fejlettségi mutatók összesítése alapján 1910-ben Nagyvárád az ország negyedik városa. A fővároson, Budapesten kívül csak Pozsony és Zágráb előzte meg, közvetlenül utána pedig a hasonló értéket felmutató Temesvár következett. A sorrend megegyezik az 1900-ban a városi szerepkörök súlya szerintivel, de ezúttal az összesített mutatók alapján foglalja el ezt a helyet.

Nagyvárád a századelőn a dualizmus idején korábban megszerzett pozícióit jelentősen megerősítette és továbbiakkal egészítette ki.

Az 1911–14 közötti időszak nem hoz lényeges változást. A világháború kitörése előtti években kialakuló válság fékező hatást fejtett ki, de a lendület eltart 1913-ig. Az előrelépés egyértelmű és részben még 1914-ben is folytatódik, amikor a város lakossága meghaladja a 70 000-et. Ezekben az években még elkészült néhány, a városképet is befolyásoló épület, eredmények tapasztalhatók a városrendezés és a kultúra terén.

Az első világháború kitörése megakasztotta ezt a látványos fejlődést. Előbb a stagnálás, majd a

visszaesés vált meghatározóvá. A világháború utáni hatalmváltás új helyzetet teremtett, és a történelem új szerepkört jelölt ki a régió városai számára. Az új határok szinte kettémetszették Nagyvárad vonzáskörzetének területét, megbontva az évszázadok során kialakult gazdasági szerkezetet.

Románia keretébe kerülve Nagyvárad szerény határszéli város lett, gazdasági-társadalmi és kulturális élete beszűkült. Peremvárosi létre emlékeztető helyzete és az új tényezők hatása miatt már 1929-ben napirendre került a pusztuló Nagyvárad megmentésének kérdése. Az egymást követő gazdasági és politikai válságok azonban nem kedveztek a későbbiekben sem, és így Nagyvárad lassanként elmaradt a kedvezőbb helyzetben levő városoktól.

A századelőn tehát Nagyvárad az ország egyik legfejlettebb és legkonszolidáltabb városa volt. A legjobb úton haladt ahhoz, hogy teljes értékű regionális központtá váljon. Sőt fejlődésének akkori lendülete azt sejteti, megvoltak az alapok és az erőforrások ahhoz, hogy néhány évtized alatt olyan olasz–német típusú interregionális központtá váljon, amely képes ellátni egy nagyobb vidék igényeit, tehermentesítve ezzel a fővárost. (Ilyen például Olaszországban Genova és Bologna vagy Németországban Dortmund és Stuttgart.)

Nagyvárad a szóban forgó időszakban nem volt vidéki város a szó lekcicsinylő értelmében. 24 templomával, 72 iskolájával, 72 egyesületével, 12 könyvtárával, 7 napilapjával, színházával stb. hatása, szellemisége messze kisugárzott. Ezt tükrözte a város hangulata, lakóinak mentalitása is. Csak a főváros, Budapest jelentette a példaképet. Az állandó haladást szorgalmazó váradiak figyelemmel kísérték a többi nagyobb város fejlődését, de nem elégedtek meg az ott tapasztaltakkal, mert úgy tartották, hogy Nagyváradnak nagyobb igényei vannak. Volt ebben egy kis túlzás, de jó adag valóság is. Nagyvárad a hasonló dinamikával fejlődő Araddal és Temesvárral együtt a főváros túlsúlyát korlátozó ellenpólus szerepre tört. Ebben a gyors fejlődési-átalakulási stádiumban találta a közép-európai városok ranglistáján is jegyzett Nagyváradot az első világháború kitörése. A város felzárkózása megáll, az urbanizáció megtorpan. A háborút követő geopolitikai változásoknak tulajdoníthatóan a város fejlődésére ható általános folyamatok kedvezőtlen irányt vesznek és rövidesen a peremvárosi létre emlékeztető helyzet válik meghatározóvá.

A megváltozott feltételek egy felemás, sok szempontból eltorzult városfejlődést idéztek elő. Leonardo Benevolo szerint „a városok története természeténél fogva megannyi külön eset története, s ezeket elsősorban egyenként kell megvizsgálni.”⁴⁸ Ebben a szellemben és a többi várossal való összevetés által vállalkoztunk a sajátos és közös vonásokban gazdag század eleji nagyváradai városfejlődés feltárására. Elemzésünkben a fő cél Nagyváradnak a késő dualizmus kori Magyarország városhierarchiájában való elhelyezése, valamint az országos városfejlődésben betöltött szerepének ismertetése volt. Mindezekkel a városok akkori fejlődésének vizsgálatához szerettünk volna adalékokat szolgáltatni.

JEGYZETEK

1. PRINCZ Gyula: Magyarország földrajza. Budapest, 1914.
2. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 61. kötet.
3. THIRRING, 1912.
4. Uo.
5. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 48. kötet.
6. Uo.
7. THIRRING, 1912.
8. BELUSZKY, 1990, 31–32.
9. THIRRING, 1912, 391–392.
10. Uo.
11. Uo. 347.
12. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 42. kötet.

13. A Nagyváradi Napló Jubiláris Albuma 1898–1913. Nagyvárád (1913), 34–35.
14. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 42. kötet.
15. Uo.
16. KŐSZEGHY, 1997.
17. Uo.
18. Uo.
19. THIRRING, 1912, 420.
20. KŐSZEGHY, 1997, 23.
21. THIRRING, 1912, 432.
22. KŐSZEGHY, 1997, 9–10.
23. THIRRING, 1912, 214.
24. KŐSZEGHY, 1997, 19.
25. Uo. 20.
26. Nagyváradi Biharmegyei Állami Levéltár. Polgármesteri Iratok. 142-es leltári szám. 396. csomag.
27. Uo. 637. csomag. 440.
28. THIRRING, 1912, 405.
29. KŐSZEGHY, 1997, 4–5.
30. Uo. 11–12.
31. Nagyváradi Biharmegyei Állami Levéltár. Polgármesteri Iratok. 142-es leltári szám. 884. csomag. 19–22.
32. Uo. 225. csomag.
33. A Nagyváradi Napló Jubiláris Albuma 1898–1913. Nagyvárád (1913), 68.
34. KŐSZEGHY, 1997, 10–11.
35. THIRRING, 1912, 436.
36. KŐSZEGHY, 1997, uo.
37. Szabadság, 1900. január 4.
38. THIRRING, 1912,
39. Nagyvárád és Biharmegye cím és lakjegyzéke. Nagyvárád, 1904.
40. THIRRING, 1912, 530–531.
41. KŐSZEGHY, 1997, 14–15.
42. PÉTER I. Zoltán: Nagyvárád építészeti emlékei a barokktól a szecesszióig. II. kiadás. Nagyvárád, 1998. 227–232. oldalán közölt összefoglaló táblázat alapján végzett számítás.
43. BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon. Budapest, 1984. 262–266.
44. BELUSZKY, 1990, 21–22.
45. Uo. 21.
46. Uo. 22.
47. Uo. 24.
48. Leonardo BENEVOLO: A város Európa történetében. Budapest (1994), 11.

IRODALOM

- THIRRING, 1912=THIRRING Gusztáv (szerk.): A magyar városok statisztikai évkönyve. Első rész. Budapest, 1912.
- BELUSZKY, 1990=BELUSZKY Pál: A polgárosodás törekeny váza – városhálózatunk a századfordulón I. In: Tér és Társadalom. 1990. 3–4.
- KŐSZEGHY, 1997=KŐSZEGHY József: Nagyvárád város közintézményeiről. Nagyvárád. (1913). 6–8. Vö. FLEISZ János: Város, kinek nem látni mását. Nagyvárád a dualizmus korában. Nagyvárád, 1997.

*CHARACTERISTICS OF THE URBANIZATION OF NAGYVÁRAD AT THE BEGINNING OF THE CENTURY
(1900-1914)*

SUMMARY

The forming of the dual state government had a significant influence on the possibilities and dynamics of the development of Hungarian towns. For Nagyvárad in particular, this period created advantageous circumstances. The town took an active part in assisting the region in catching up with the rest of the country. At the beginning of the century, the town saw a period of prosperity and dynamic growth, which made it possible for the town planners and developers to fully assert themselves.

Nagyvárad had a distinct place in the town development of the late dualistic period of Hungary. This distinction was clearly seen in the economic, social and cultural life, and it featured more differences and similarities, in comparison with the general trends of development in other bigger cities.

In the process of the urbanization of Nagyvárad, we present the shaping of historic factors, such as demographic growth, economic situation, social structure, and the results of municipal management. The process of the establishment of modern infrastructure will also be dealt with, including road construction, water management, water supply, sewage systems, public hygiene, and street lighting, as well as the introduction of innovations in urbanization. The expansion of municipal functions will also be outlined, together with their characteristics. Through the overview of the degree of urbanization, and central role of the town, the place of Nagyvárad clearly emerges in the municipal network of the country at the time, and also in the general ranking of the cities.

We briefly touch on the active role "town spirit" can play in the city's development. When examining the period directly before WW I, we find that the city on the Körös River had an expanded influence on the surrounding settlements, its central functions were developed, and its social-economic conditions, along with its cultural relations, were stable. In our generalizations we applied the methods of comparative town-history recording.

Nagyvárad was the seventh largest town in the country from the aspect of the population. But comparing its developmental rates, we can conclude that the town, as a partial regional center, was among the first five most advanced towns of the country at the time.

The town accelerated its progress at the beginning of the century. But after the war, its development came to a halt, and it was forced to take a new path.

Leonardo Benevolo said that "the history of towns is made up of countless specific cases, and these need to be primarily examined separately". The same approach has led us to reevaluate the municipal development of Nagyvárad—a city rich in specific and general features within this field.

DIE RAHMENBEDINGUNGEN FÜR DIE „MODERNE“ IN DEN UNGARISCHEN PROVINZSTÄDTEN UM DIE JAHRHUNDERTWENDE

ZUR FORSCHUNGSSITUATION

Die Urbanisierung und die Entwicklung des Bürgertums fanden in der ungarischen Geschichtsforschung lange Zeit kaum Beachtung.

Die sporadischen, auf empirischen Forschungen basierenden Veröffentlichungen hatten entweder einen sehr engen, fachspezifischen Blickwinkel, oder die Untersuchungen von Makro-Prozeßabläufen und Strukturen wurden häufig von übergreifenden, längst vorhandenen Fragestellungen und Theorien bestimmt. Außer den Abschnitten im Rahmen altertümlicher lokaler Stadtmonographien – in denen nach 1948 die Fragen der Bürgertumsforschung ideologisch unterdrückt wurden – gibt es kaum zusammenfassende Arbeiten, in welchen sich die Historiker mit den Fragen der bürgerlichen Kultur in der Provinz auseinandersetzen.

Ein musterhaftes Beispiel moderner komplexer Stadtgeschichtsforschung stellen demgegenüber die Studien von Károly Vörös über Győr (Raab) dar, in welchen der Verfasser den Prozeß des Funktions- und Strukturwandels vom wichtigen regionalen Handelszentrum zur Industriestadt beleuchtet hat. Leider gab es in den frühen 70er Jahren noch keine Möglichkeit für eine Grundlagenforschung, um die bürgerliche Kultur, den Lebensstil und die Mentalität des Bürgertums zu untersuchen. Überhaupt wäre die Bürgertumsforschung und eine moderne, mehrdimensionale Urbanistik-Forschung der ungarischen Provinz eine der wichtigsten Forschungsaufgaben der nächsten Jahre.

Als erster Überblick, der kaum auf empirischen Quellenforschungen basieren kann, wird hier das äußerst komplizierte Verhältnis zwischen Zentrum und Provinz in der ungarischen Städtkultur behandelt – ohne den Anspruch, in dieser Frage endgültige Resultate anbieten zu können.

I. EINFÜHRUNG IN DIE PROBLEMATIK

Ab der Mitte des 19. Jahrhunderts wurden Buda und Pest (im damaligen Sprachgebrauch Pest-Buda) das am meisten geförderte und äußerst schnell wachsende Zentrum des Karpatenbeckens bzw. Ungarns. Die Bedeutung als Handelsumschlagplatz und Bahnknotenpunkt an der Donau festigte seine Position als Hauptstadt, insbesondere als Pest-Buda seit den 30er Jahren auch Mittelpunkt der ungarischen Kultur geworden war; die wichtigsten Literaten und Intellektuellen lebten schon damals größtenteils in Pest.¹

Pest und noch mehr seine Zwillingsstadt Buda waren mehrsprachige Städte mit einem überwiegend deutschen Bürgertum. Die erste große Aufgabe der wiedergeborenen Nationalkultur war es, die beiden Städte zu „magyarisieren“.² Im nächsten Schritt sollte – und diese Aufgabe fiel der Generation nach 1867 zu – die Hauptstadt Ungarns aus ihrem provinziellen Status innerhalb der Doppelmonarchie herausgeführt und mit den zwei wichtigsten kulturellen Zentren der Monarchie, Wien und Prag, auf ein gleiches kulturelles Niveau gebracht werden. Abgesehen von den schon